

УДК 2-726.1Липківський:2-732.3(091)(477)«1921» DOI 10.5281/zenodo.2267708

Нікольський Євген,
доктор філологічних наук, доктор
богословських наук, професор,
eugenius-09@ukr.net
Карпатський університет імені Августина
Волошина,
м. Ужгород, вул. Гойди, 4, Україна, 88800

Nikolskii Evgenii,
doctor of Philology, doctor of theology,
Professor,
eugenius-09@ukr.net
Carpathian University named after Augustin
Voloshin,
Uzhgorod, str Gojdy, 4,
Ukraine, 88800

Урста Сергій,
протоєрей, професор,
доктор богословських наук,
декан філософсько-богословського факультету,
usv-uuba@ukr.net
Карпатський університет імені Августина
Волошина,
м. Ужгород, вул. Гойди, 4, Україна, 88800

Ursta Sergey,
Archpriest, Professor,
doctor of theology,
Dean of the faculty of
philosophy and theology,
usv-uuba@ukr.net
Carpathian University named after Augustin
Voloshin,
Uzhgorod, str Gojdy, 4, Ukraine, 88800

Роль митрополита Василя Липківського у підготовці та проведенні Всеукраїнського церковного собору 1921 року

Розгортання українського національно-політичного руху в 1917-1922 рр. спонукало свідому частину українського православного духовництва й пастви ставити на порядок денний вимоги відродження національних засад у церковному житті. Приклад Грузинської Православної Церкви, яка проголосила себе автокефальною, слугував цілком ясним орієнтиром. Отже, у той час почалась боротьба за духовне визволення українців, за створення єдиної Помісної Української Православної Церкви. Але на перешкоді утвердження УАПЦ стояли Російська Православна Церква та більшовицька влада. І в цій нелегкій боротьбі окреслилася постать Василя Липківського-пастиря, провідника й очільника українського національного церковного руху доби Розстріляного Відродження, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви 1920-х років. Проте у сучасній Україні ім'я Василя Липківського не відоме широкому загалу православної церкви. Метою даної статті є висвітлення ключового моменту його служіння українському народові в 1917-1921 роках.

Ключові слова: церковна історія, автокефалія, собори УАПЦ, Василь Липківський, національне відродження, боротьба з більшовизмом, російський етнофелетизм, національна свідомість, українська помісна церква.

The role of Metropolitan Vasily lipkivsky in the preparation and holding of the all-Ukrainian Church Council in 1921

The deployment of the Ukrainian national-political movement in 1917-1922 prompted the conscious part of the Ukrainian Orthodox clergy and the flock to put on the agenda the requirements for the revival of the national foundations of Church life. The example of The Georgian Orthodox Church, which declared itself Autocephalous, served as a clear reference point. So, at this time the struggle for the spiritual liberation of Ukrainians, for the creation of a single local Ukrainian Orthodox Church. But the Russian Orthodox Church and the Bolshevik authorities opposed the approval of the UAOC. And in this difficult struggle there has been a figure of Vasily lipkivsky-pastor, organizer and leader of the Ukrainian national Church movement of the era of the Executed Renaissance, Metropolitan of The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church of the 1920s. However, in modern Ukraine the name of Vasily lipkivsky is not known to the General public of the Orthodox Church. The purpose of this article is to highlight the key moment of his service to the Ukrainian people in 1917-1921.

Keywords: Church history, the autocephaly of the Church of the UAOC of Vasily lipkivskyi, national revival, the fight against Bolshevism, the Russian ethnophiletism, national identity, ethnophiletism Russian, Ukrainian Autocephalous Church.

Російська революція 1917 р., а також розпад Російської імперії стали поштовхом національного підйому в Україні. Почався процес відродження України й Української Православної Церкви. Адже від 1686 р. в Україні панувала Російська Православна церква, яка часто вела політику, ворожу до українського народу [2; 3; 13]. На велелюдних пастирських зборах за участю мирян, які проходили в багатьох єпархіях України навесні 1917 р., критикувалася діяльність Російської Православної Церкви в Україні, обговорювалися питання майбутнього її устрою.

Ось як про нього писав знаний український правозахисник і філософ Євген Сверстюк: «На великому історичному переламі 20 сторіччя між епохою царської Росії і епохою диктатури

большевизму він, священнослужитель і захисник віри, зі щитом «не бійтеся!» стоїть як могутній дуб, закорінений глибоко в землю. Його шарпають холодні північні вітри, навколо нього наступають і відступають війська, над ним кряче і віщує негоду вороння, навколо нього товпляться і віруючі, і суєтний люд, а він тримається корінням в рідній землі і простягає свої руки до вічного рідного неба, люті вітри вічно січуть, а рідна земля і небо вічно рятує. І досі» [12, с. 35]. «Народний Митрополит» – таке високе почесне звання здобув владика Василь Липківський (1864-1937) у самовідданому служінні на ниві духовного просвітництва церковного визволення рідного народу.

У 1917 р. о.Василь вступив як знаний у поступових колах української інтелігенції діяч. За його плечима вже були десятиріччя праці на ниві освіти, пастирського служіння та громадської діяльності, у яких виявилися його непересічні організаторські й творчі здібності, що поєднувалися з гуманістичними рисами світогляду.

У квітні 1917 р. у багатьох церквах України на великодніх службах вже звучала українська мова [9]. Але цьому протидіяли священнослужителі, які стояли на великодержавницьких позиціях [10; 11]. Не тільки інтелігенція, а й селянство і робітники висували вимоги демократизації церковного життя, виборності духовництва та впровадження рідної мови в церковному вжитку замість церковнослов'янської. Так, Український кооперативний з'їзд, що відбувся в Києві 14-15 березня 1917 р., закликав священників «однині казати проповіді українською мовою». Губернський з'їзд селян Київщини вважав бажаним, щоб слово Боже в храмах України лунало на українській мові. Українізації проповіді й незалежності української Церкви вимагав уманський селянський з'їзд. Народне середовище дедалі більше переконували свій ідейний провід у необхідності врахування його ставлення до церкви; справи, пов'язані з облаштуванням церковного життя, відбувалися в контексті мобілізації народної церковної ініціативи [2, с. 118-119].

В особовій справі В. Липківського, заведеної у гімназії М. І. Левандовської, знаходимо його письмову присягу на вірність Українській державі: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут. Законвчитель прот. В. Липківський. 22 жовтня 1918 року» [7, с. 15].

Отця Василя Липківського бачимо на визначних заходах державного та церковного рівня. Особливо варто відзначити його роль у формуванні першого собору Української Автокефальної Церкви (УАПЦ) [6; 9]. Послідовно розкриємо хід подій. Думка про скликання всеукраїнського церковного собору виникла на всіх єпархіальних з'їздах, а київський з'їзд обрав навіть комісію зі скликання собору, яка звернулася до синоду, на чолі якого стояв тоді митрополит Платон (Рожественський) з проханням про дозвіл на скликання всеукраїнського собору, але від нього було одержано відповідь, що *«во всеукраинском соборе не усматривается надобность вследствие имеющего быть в августе всероссийского собора в Москве»* [6, с. 15].

Собор відкрився в Москві 15 серпня 1917 р. Він мав виразний демократичний склад, про що свідчили переважання мирян і значне число парафіяльних кліриків. Поточна робота собору та його ухвали мали в основному реформаторський характер, відкривали можливості для демократизації організаційної структури, оновлення церковно-правових відносин, активізації парафіяльного життя. Собор відновив патріаршество в РПЦ: 5 листопада 1917 р. всеросійським патріархом було обрано митрополита московського Тихона (Беллавіна). Ідея скликання Всеукраїнського собору була розцінена в Москві як складник українського національного церковного руху, а, отже, за своєю суттю отримала оцінку сепаратистського заходу. Саме ж утворення окремої Української Православної Церкви сприймалося там, як намагання відокремити велику частину *«исконно руських терригорий»* [6, с. 15], до того ж, – із найстарішою Київською митрополичою кафедрою.

Центральна Рада 7 листопада 1917 р. ухвалила Третій Універсал, яким проголосила створення Української Народної республіки. Тоді ж, у листопаді, проходив 3 Всеукраїнський військовий з'їзд, у якому брали участь і військові священники. Після ухвалення постанови про незалежність України 9 листопада 1917 р. було прийнято резолюцію з'їзду про незалежність Української Церкви від Російської. Прихильники автокефалії утворили «Братство Воскресіння Христа» на чолі з архієпископом Олексієм (Дородніциним), який перебував на спокої у Києво-Печерській Лаврі. **Фактичним головою братства був протоієрей Василь Липківський.** Братство проголосило про необхідність автокефалії православної церкви в Україні, розрив зв'язків із Московським патріархатом і скликання найближчим часом Всеукраїнського церковного собору.

На спільному засіданні членів Організаційного комітету Братства Воскресіння і Комітету зі скликання Всеукраїнського Собору було вирішено утворити «Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду» (далі – ВПЦР) [13, с. 137], яка заявила, що буде «тимчасовим правительством для Української Православної Церкви та свої повноваження зложить на Всеукраїнському Православним Церковним Соборі» [5, с. 33-34]. Беручи до уваги проголошення Української Народної Республіки та відновлення патріаршества в Російській Православній Церкві, ВПЦР проголосила себе вищою церковною владою в Україні, що спричинило різке несприйняття новоствореного органу консервативними церковними колами, передовсім ієрархами, які втілювали засади російського церковного панування в Україні. Почесним головою ВПЦР було обрано архієрея на спокої Олексія (Дородніцина), а головою – військового священника О. Маричева. Заступником голови обрали полковника Сердюцького полку ім. Дорошенка В. Цвітінського, а секретарем – диякона О. Дурдуківського. Загалом у ВПЦР налічувалось не менше 50 осіб, причому священники становили лише третину від загальної кількості. А 6 грудня 1918 р. патріотична частина духовництва разом зі світською громадськістю урочисто зустрічала в Києві нову українську владу – Директорію УНР. Після прибуття Директорії до Києва одним із перших законодавчих актів був «Закон 1 січня 1919 року про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви» [2, с. 130-133]. Проте реалізувати цей закон не вдалося через несприятливі політичні обставини. Наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. українська державна влада полишила Київ. Відтоді український національно-церковний рух у боротьбі за відродження Української Православної Церкви, як і в умовах революції 1917 р., стає в Києві національно-громадським.

У лютому 1919 р. більшовицька радянська влада видала закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. На підставі цього закону викладання в школі Божого закону припинялося, всі церковні будинки з їхнім майном ставали власністю держави й надавалися в користування тим релігійним громадам, які зареєстрували його в державному порядку. Тому українці прийшли до думки утворити релігійну громаду і прохати у влади для користування яку-небудь церкву.

Тому у березні 1919 р. склався перший український гурток для заснування спільноти. Але перші кроки цього гуртка були, як писав В. Липківський, досить скромні. Він не хотів розривати традиційних зв'язків з єпископатом, тому звернувся до архієпископа Назарія (Блинова), тоді керуючого Київською єпархією, і просив його, щоб той дозволив у Малій церкві Софійського собору відправити Страсті й Великдень з читання Євангелії українською мовою. Владика Назарій це прохання з обуренням відкинув. Тоді український гурток склав свій парафіяльний статут і звернувся до влади з проханням про реєстрацію української парафії й надання їй у користування одного з храмів Києва. Під час клопотань про утворення першої української парафії гурт ініціаторів поставив перед собою нові завдання щодо відродження Української церкви. Гурток дійшов висновку, що повинен дбати про заснування українських парафій і в місті Києві, й поза його межами, по всій Україні. На зібранні 17 квітня 1919 р. у складі 30 осіб цей гурток назвав себе Всеукраїнською Православною Церковною Радою нового складу, тобто вищим керівним органом у заснуванні українських парафій. Головою було обрано Михайла Мороза [1], а заступником – протоієрея Василя Липківського. З цього часу розгортається активна праця цієї нової ВПЦР. 22 травня 1919 р. було передано українцям Миколаївський собор на Печерську. Невдовзі на підставі поданих статутів було зареєстровано чотири парафії: при Софійському соборі, Миколаївському соборі, Андріївській церкві й Іллінській церкві. Після цього українцям передали Софійський собор із Теплою церквою і Андріївську церкву.

У Миколаївському соборі на Печерську 22 травня 1919 р. відбулася перша відправа Служби Божої з частковим використанням української мови, яку провадив протоієрей Василь Липківський. Ця подія мала надзвичайний розголос серед прибічників автокефалії в Києві. Про цю подію В. Липківський згодом написав: «На свято літнього Миколи 9 травня 1919 р. відбулася перша урочиста служба першої української парафії. Це був дійсно день народження Української Автокефальної Православної Церкви. На всенощній і на службі Божій зібралася така сила народу, що не тільки в соборі, а й навкруги його було тісно; весь народ плакав, чуючи Апостол, Євангеліє, псалми рідною мовою; всі відчували, що це вперше після віків неволі «моляться на волі невольничі діти», як провіщав Шевченко» [4, с. 16-17].

При Всеукраїнській Православній Церковній Раді в травні 1919 р. засновано перекладову комісію під головуванням Калішевського, до складу якої увійшли протоієрей В. Липківський та

ін. Вважається, що цілковито українську службу Богу було відправлено вже в Софійському соборі в день апостолів Петра і Павла. Цьому передувала величезна праця перекладової комісії ВПЦР і самого Василя Липківського над перекладами богослужбових книг українською мовою.

Російський причет собору оскаржив проведення цієї відправи перед архієпископом Назарієм (Блиновім), який заявив про притягнення до відповідальності сімох осіб на чолі з протоієреєм Василем Липківським. Проте український причет не поступився перед натиском єпископа і продовжував служити в Софійському соборі, де на загальних зборах Василя Липківського було одногосно обрано настоятелем собору. У червні цього року в Києві була заснована третя парафія – Либідська (при церкві Св. Іллі).

Наприкінці літа 1919 р. до Києва увійшли українські війська. Все духовництво, очолюване Василем Липківським, зустрічало Симона Петлюру. Проте невдовзі до Києва вступили війська генерала Денікіна, з ними повернувся і митрополит Антоній (Храповицький). Він негайно оголосив про заборону українському клірові здійснювати богослужіння й про те, що Василь Липківський перебуває під церковним судом. При цих обставинах о. Василь був змушений виїхати до Кам'янця-Подільського, де в цей час перебував український уряд.

У грудні 1919 р. більшовицька влада вигнала денікінців із Києва. Разом із денікінцями зник і митрополит Антоній, не встигши провести суд над українським духовництвом. Церкви знову було повернуто українцям і, крім того, було засновано ще дві парафії та взято в користування Львівську церкву біля вокзалу та Петро-Павлівську на Подолі. Тим часом до Києва повернувся о. Василь Липківський, але по дорозі тяжко захворів на висипний тиф. Про хворобу він повідомляв у листі до Співки українських парафій, у якому застерігав, що російський єпископат ставить за мету ліквідацію українського церковного руху. Після одужання В. Липківський знову взявся до служби й церковно-громадських справ. Він продовжив працю над перекладами богослужбової літератури і вже у березні 1920 р. переклав «Повний чин Літургії Івана Златоустого». Чин Літургії вийшов із друку в липні 1920 р.

Українські парафії Києва та ВПЦР підняли клопотання перед радянською владою, яка знову захопила Київ, про повернення тих церков, що їх українські парафії одержали в 1919 р. Тому незабаром були повернуті храми – Іллінська церква, Петропавлівська на Подолі та передана Троїцька церква при Кирилівській лікарні. У 1920 р. українські парафії, подібні за статутом до київських, заснувалися в Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві. Поширення громад на теренах України поставило питання про перетворення Співки українських православних парафій на всеукраїнську організацію. 5 січня 1920 р. статут Всеукраїнської співки православних парафій, складений і поданий ВПЦР, був зареєстрований. Її керівним органом стала ВПЦР. Василя Липківського бачимо в цей час серед чільних діячів Всеукраїнської Православної Церковної Ради; він був заступником голови Ради.

У кінці квітня 1920 р. містом почали ширитися чутки про те, що до Києва наближається польсько-петлюрівське військо, у зв'язку з цим, а також бачачи, як збільшується кількість українських парафій, єпископат і Київська Єпархіальна Рада вирішили заборонити служіння священикам усіх українських парафій Києва і сільських українських парафій «за насильственне отняття храмів у верующих при содействии советской власти» [1, с. 142-143] (30 квітня 1920 р.). Заборона викликала різку реакцію з боку вірних автокефальної Церкви.

Терміново було скликано засідання ВПЦР 5 травня 1920 р. На цьому засіданні більшість промовців висловилися за невизнання заборони, накладеної російським єпископатом. Того дня ВПЦР одногосно проголосила автокефалію Української Православної церкви. Ухвала ВПЦР стала маніфестом незалежності українського православ'я від Москви. З цього часу Всеукраїнська співка православних парафій діяла вже як Українська Автокефальна Православна Церква.

Неодноразові спроби порозуміння автокефальних церковних діячів із єпископатом РПЦ МП були безрезультатними. Це ставило Всеукраїнську Православну Церковну Раду перед проблемою висвячення власне українських єпископів. Були обрані й кандидати на висвяту: о. Павло Погорілко, о. Василь Липківський, о. Нестор Шараївський, о. Петро Тарнавський, о. Юрій Жевченко. Спочатку була думка відрядити кандидатів на висвяту до Грузії, але це вимагало великих коштів і було пов'язано з труднощами переїзду. Тоді було вирішено звернутися у цій справі до полтавського архієпископа Парфенія (Левицького) з проханням або самому прийняти на себе єпископство над українськими автокефальними парафіями, або висвятити для них єпископа. Він загалом підтримував ідею українізації церковних служб, але йти на рішучі

кроки до самоорганізації церкви не наважувався, хоч і він висвятив більше 30 священників. Так само відмовився від цієї пропозиції і прихильник автокефалії Херсонський єпископ Олексій (Дородніцин). Про наростання українського церковного руху читаємо й у десятках протоколів парафіяльних рад та парафіяльних зборів, які ухвалювали приєднання до автокефальної церкви. Але на тих церковно-організаційних зібраннях говорилося і про труднощі українського церковного руху, які полягають як у ворожому духівництві, так і через брак належної кількості священників, які б стояли на ґрунті відродження рідної Церкви.

У кінці березня 1921 р. відбувся з'їзд представників сільських православних парафій Київського повіту, який відіграв важливу роль в ідейному та організаційному оформленні українського церковного руху. Із 44 парафій, які мали право брати участь у березневому з'їзді, були присутні представники 22 парафій (88 осіб) і члени ВПЦР (усього 104 особи). Зібрання відкрив як головноуповноважений ВПЦР у Київському повіті В. Липківський. У вступному слові він коротко окреслив історію українського церковно-визвольного руху й визначив роль церковно-виборчих з'їздів на шляху до скликання Всеукраїнського Церковного Собору. В. Липківського було обрано заступником голови з'їзду (головою М. Мороза).

У своїй доповіді протоієрей Василь Липківський відзначив, що «майже всі українські єпископи не мають належного канонічного права на керування єпархіями, позаяк вони зайняли свої посади самочинно після того, як попередники їх повтікали» [7, с. 4]. Він звернув увагу на постанови Українського Церковного Собору (1918 р.) й наголосив, що цей Собор є неправочинним, а тому його постанови «нікчемні й виконання не підлягають» [7, с. 5]. На цьому зібранні також було обрано делегатів на церковний собор Київщини, призначений на 22 травня. Цей собор мав велике значення для Української Автокефальної Православної Церкви, будучи підготовкою до Всеукраїнського собору. На нього прибули не тільки представники Київщини, але й Поділля, Чернігівщини, Слобожанщини, у складі більше 400 осіб.

Собор Київщини ухвалив працю Всеукраїнської Православної Церковної Ради, підтвердив автокефалію української церкви, обрав київським митрополитом архієпископа Парфенія (Левицького) з огляду на те, що його представник о. Кость Кротевич запевняв, що владика Парфеній залишається непохитно відданий українській справі. Також було заслухано протоієрея Василя Липківського про підвалини реформування церковного життя Української Автокефальної Православної Церкви. У церкві повинна відбутися «канонічна церковна революція», тобто потрібно запровадити всенародну соборноправність, яка виводилася В. Липківським з устрою апостольської Церкви і яка б ліквідувала єпископське самодержавство в ній. А звідси випливало запровадження рівності єпископату, парафіяльного духівництва та мирян у керівництві церковними справами, встановлення нової ролі єпископа в Церкві як порадики, морального авторитету й сакрального чинника, чия думка має обов'язково узгоджуватися з колективною думкою відповідної церковної ради. А головне – єпископ ставав виборною особою, підвітною Церкві, а його посада, відповідно, перестала б бути синекурою середньовіччя (доходна церковна посада, не пов'язана з певними обов'язками. Переносне значення – добре оплачувана посада, що не вимагає особливо напруженої роботи, значних зусиль попри видимість діяльності).

Переглядалося й шлюбне право для священнослужителів (у тому числі й для єпископів), за яким шлюбний стан не розглядався як перешкода для набуття єпископського сану. На основі цієї канонічної революції мала постати нова Українська Церква, яка мала всі підстави стати Церквою українського народу. Собор обрав одноголосно митрополитом Київським архієпископа Парфенія (Левицького). Однак, як показали подальші події, під тиском російського єпископату в Україні архієпископ Парфеній відмовився від підтримки ухвал Київського собору. Разом із тим собор Київщини призначив на 14 жовтня 1921 р. скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору для остаточної організації і ствердження Української Автокефальної Церкви та утворення принципів (канонів) її життя. Василь Липківський активно включився в організаційну працю з підготовки цього собору.

Одночасно собор Київщини дав чергове завдання українським церковним організаціям:

1) негайна допомога людям організовувати відправи Божих служб і треб українською мовою та запровадження принципів всенародної соборноправності в порядкуванні церковними справами;

2) проведення виборів делегатів на Всеукраїнський собор.

Відправи в храмах Божих служб рідною мовою рекомендувалося провадити за ухвалами Київського собору й інструкціями ВПЦР; термін запровадження визначався «де є бажання ... не

пізніше 15 вересня 1921 р.» [7, с. 42], тобто перед Всеукраїнським Собором. Цей термін зумовлювався тим, що делегати, обрані на Собор, повинні були мати вже певний досвід у проведенні Божих служб українською мовою та в запровадженні народоправного ладу в церковному житті, щоб уже на самому Соборі взяти участь в обговоренні цих питань цілком свідомо, зі знанням справи. Саме тому до вказаного терміну належало також організувати волосні та повітові церковні ради.

Число українських парафій швидко зростало. Тому перед ВПЦР гостро постало питання про підготовку кадрів священнослужителів, частину підготовки яких взяла на себе Пастирська школа при Іллінській церкві. Серед викладачів були майже всі засновники УАПЦ, у т. ч. і протоієрей Василь Липківський. Йому було доручено вести лекції з літургії й практичні заняття з відправи церковних служб. На липневому засіданні його обрано головою Ради лекторів Пастирських курсів. Наприкінці вересня протоієреєві В. Липківському було доручено викладати також Св. Письмо Старого Заповіту. Ця школа випустила значну кількість священнодіячів, але скрутний матеріальний стан не дав можливості розвинути справу на належну висоту. Надалі навчання священників велося не на базі навчального закладу, а на місцях, що негативно вплинуло на якість освіти.

На даний час головним питанням діяльності ВПЦР стала підготовка Всеукраїнського Собору УАПЦ. Для проведення виборів делегатів на майбутній Собор була дана порада виявити в кожній волості відповідних осіб, сформувати організаційні гуртки «зі свідомих елементів», які б докладно інформували людей про український церковно-визвольний рух і про завдання Всеукраїнського собору. Делегатів на Собор числом шість осіб належало обирати на повітових передсоборних зібраннях представників парафій, причому вказувалося, що серед обраних мало бути не менше чотирьох мирян і не більше двох духовних осіб.

25 серпня 1921 р. відбулося засідання передсоборної наради, у якій взяли участь М. Мороз, В. Липківський та ін. Було затверджено перелік доповідей на Соборі й визначено доповідачів. Вступне слово мав виголошувати голова ВПЦР М. Мороз; В. Липківському було доручено центральні за ідейним навантаженням доповіді – «Взаємовідносини між Українською Церквою та іншими православними церквами (автокефалія)», «Внутрішній устрій Церкви (соборноправність)» [7, с. 51].

Всеукраїнська Православна Церковна Рада зі свого боку заздалегідь готувала українських людей до Всеукраїнського собору. Вона розіслала інформацію програм Собору і заклик до обрання делегатів на Собор у повному складі не тільки до українських, але й до всіх парафій на Україні. Звістки про діяльність ВПЦР та її благовісників викликали зацікавлення православного люду по всіх українських губерніях, хоча інтенсивність національного церковного руху в різних краях була неоднаковою. Центральним осередком руху став Софійський собор у Києві, настоятелем якого ще з серпня 1919 р. був о. Василь Липківський. Йому належала провідна роль в українзації багатьох парафій Київського повіту, де за дорученням ВПЦР він був благовісником, тобто організатором української церковної справи.

Незважаючи на тяжкий голодний рік і складне залізничне сполучення з Києвом на Собор 14 жовтня зібралося більше 400 делегатів з усієї України, багато делегатів прислали Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Волинь. Були делегати з Одеси, Слобожанщини, навіть із Кубані. Собор відкрився у Св. Софії. Голова Собору Михайло Мороз у вітальному слові від імені представників Київщини відзначив, що саме на Київщині відбулися найважливіші події за часів церковного руху. Делегати Собору донесли звістки з різних частин України про прагнення вірян творити незалежну Українську Церкву, а також про напружену боротьбу, яку доводилося при цьому вести з впливами зросійщеного духівництва та російського єпископату.

Найважливішим питанням стало те, чи Собор є правосильним, адже на ньому не було жодного єпископа. З цього питання виступив протоієрей Василь Липківський, озвучивши наступне:

Усі вірні, що прибули на собор, не є приватні особи, а є обранці і представники своїх громад: тому й голос їх на соборі не є їх приватна думка, а голос всієї тої церкви, що їх обрала. Отже, у складі всіх представників собору лунає голос всієї української Церкви.

Всі члени собору зібрались в ім'я Христове для вирішення справ про життя Христової церкви в українському народі, отже, серед них згідно Своему слову присутній Христос.

Усі члени собору натхненні вірою, що українською Церквою керує Дух Святий і що благодать Святого Духа тут збрала.

Отже, наш собор має в собі всі умови до того, щоб бути цілком канонічним правним собором своєї Церкви.

Кожний член церкви стає членом собору не по тому, який він займає стан чи служіння в церкві, а по тому, чи є він обраний від церкви на собор незалежно від того, чи він єпископ, чи священник, чи мирянин, бо в церкві перед Христом всі рівні.

Отже, коли єпископи не прибули на собор, то тому, що вони або не вважають себе членами нашої церкви, або не вважають себе обранцями церкви, або нарешті тому, що вважають себе вищими над іншими вірними станом своїм у церкві і хочуть панувати на соборі. У перших двох випадках вони були б зайвими на соборі, а в останньому навіть шкідливими, бо ніщо так не віддаляє Христа від собору, не відводить благодаті Святого Духа як гордощі і панування над братами. Коли ВПЦР запрошувала єпископів персонально бути членами собору, а вони не захотіли прийти, то до них цілком придатна притча Христа про званих на вечерю. Багаті та знатні не хотіли прийти, та через те не відкладена вечеря, а навпаки, ще більше гостей зібрано, хоч і вбогих, сліпих, калік, але Божа господа наповнилась гостями, собор у Бога відбувся і без тих, що вважали себе поважними та величними.

Після уважного обговорення цих тез собор визнав себе канонічним і правосильним голосом всієї Української Церкви з вірою, що серед нього присутній Христос, що в ньому діє благодать Святого Духа.

Отже, Всеукраїнський Православний Церковний Собор завершив організаційне оформлення Української Автокефальної Православної Церкви, соборним чином закріпив її ідеологію канонічно-правний устрій. Згідно з ухвалою передсоборного засідання ВПЦР, у якому брали участь представники від губерніяльних осередків українського церковного руху, собор обрав своїм почесним головою протоієрея Василя Липківського. Обрання почесним головою протоієрея, а головою собору – мирянина Михайла Мороза було відходом від звичного чину церковних соборів у Православній Церкві, на яких головували тільки єпископи. Відсутність у складі учасників собору єпископів викликало стурбованість делегатів щодо повноважності собору. Делегати собору вважали саме питання про єпископат найважливішим; найчастіше лунали вимоги вжити всіх заходів щодо висвячення свого рідного єпископа. Важливу роль у згуртуванні собору відіграла пропозиція його почесного голови протоієрея Василя Липківського. На другий день собору (15 жовтня, субота) після всенощної він запропонував виконати загальну сповідь, а в неділю – прийняти Святе Причастя. Спільна молитва, загальна сповідь, всенощна й наступне недільне Причастя згуртували делегатів і налаштували на духовну єдність і взаєморозуміння.

У понеділок 17 жовтня собор почав обговорювати питання про відносини з єпископатом Російської церкви. Михайло Мороз, виклавши обставини переговорів ВПЦР із російським єпископатом, наголосив: «До них не можна мати довір'я: вони чекають не братерського з'єднання, а розкаєння». В обговоренні доповіді взяв участь і академік Агафангел Кримський, передаючи свої враження від спілкування з митрополитом Михаїлом (Єрмаковим). «Нізащо цей єпископат не дасть тих людей, які б жили нашим церковним життям. Вони вважають, що український рух тимчасовий, що коли зміняться обставини, вони нас знищать», – підсумував виступ А. Кримський [7, с. 1-4].

Центральною подією того дня на соборі була доповідь протоієрея Василя Липківського про церковні канони, яка мала пролити світло на принципи будівництва нової Української Церкви. «Треба самовизначитися, чи ми є собор православний, чи собор канонічний, – акцентував В. Липківський. – Чи навіть ми не з'їзд, а самочинні збори» [7, с. 12-13]. Він зазначив, що цей собор має надзвичайне значення, подібного зібрання не було не тільки в Українській Церкві, але й у Церкві Вселенській. Єпископат екзарха Михаїла (Єрмакова), захищаючи інтерес Російської Церкви, трактував собор УАПЦ як самочинне зібрання. Відсутність єпископів на соборі використовували недруги українського церковного руху, твердячи про його неправославність. «Чи порушуємо ми цим православ'я?» – наголошував на цьому гострому питанні доповідач і, даючи відповідь, звернувся до основних засад християнства. «Мине порушили ні Святого Письма, того головного ґрунту православної віри, ні постанов Вселенських соборів, постанов догматичних, якими вони затвердили нашу віру, і тоді безумовно ми стоїмо твердо на ґрунті православ'я» [7, с. 14, 15] – підсумовував В. Липківський.

Головні докори, якими оперували критики Української Автокефальної Православної Церкви, стосувалися насамперед канонічних питань. Проте В. Липківський показав, що це

оперування канонічними мотивами мало корисливий характер. «Голова церкви, як сказано в Святому Письмі, – це Ісус Христос. Віри в Ісуса Христа і Бога ми не порушуємо. Душа церкви – це Слово Боже, ми Слова Божого не порушуємо. А тіло церкви – це ми всі, вся людність... завше живе, завше утворює різноманітність життя» [7, с. 12]. В. Липківський убачав у канонах ті межі, «які встановлювалися всякий раз керівниками Церкви, межі, за якими повинно було іти життя в ті чи інші часи» [7, с. 13]. Для нього канони – це одежа, яку треба міняти хоча б тому, що з часом людина виростає з неї. «Зараз канонічним устроєм прикриваються всі реакціонери, які хотіли б, щоб Церква Христова не розвивалася, щоб зашити її в залізну одежу. А це зловживання і робить старорежимна єпископська церква. Є щось далеко важливіше, ніж єпископи, це єсть поступове життя, яке касує все, що віджило, і встановлює те, що потребує життя. Життя і час касують канони. А що канони можемо змінити і ми, то на це Христос Спаситель дав право, бо Він казав, що не чоловік для суботи, а субота для чоловіка. Не канони повинні панувати над нами, а ми над канонами» [7, с. 14].

Російська Православна церква постійно наголошувала на канонах. Про це і говорив В. Липківський: «...дух цих канонів – це звичайний дух монархічної влади єпископів. Це є спеціальне панування єпископів в Церкві. Коли ми перечитаємо поважно ці канони, то побачимо, що в цих канонах єдиним чинником церковного життя являються єпископи. Єпископи судять єпископів. Єпископи збираються на собори. Єпископи розподіляють між собою владу. Єпископи судять священиків і мирян... А священики і диякони? Вони зовсім не являються по канонічному устрою активними чинниками Церкви. Вони є тільки слуги єпископа. А миряни? Вони доти остаються православними, доки чинять волю єпископів» [7, с. 15-16]. Тим часом Російська Православна Церква зробила канони незмінними. Проте в обставинах загальних ґрунтовних змін у житті мусить бути перетворення і церковного життя: «замість монархічного церковного устрою повинно заснувати народоправний устрій» [7, с. 16].

Незважаючи навіть на переконливу доповідь Василя Липківського невелика частина делегатів боялась новацій і наполягала на збереженні уже звичних традиційних засад формування єпископату. Після обговорення доповіді більшість промовців дотримувалася погляду В. Липківського на питання про роль канонів у житті Церкви. Собор підтримав запропоновану ним ухвалу з цього питання.

18 жовтня були заслухані співдоповіді Василя Липківського та Володимира Чехівського про автокефалію Української Православної Церкви. Перед Церквою стояла дилема: «Чи бути підлеглою (автономною), чи вільною (автокефальною). **Наша Церква може бути автокефальною, але мусить мати з другими церквами зв'язок моральний – братерський**», – такою була основна теза доповіді. Київська Церква, як давня Церква, є матір'ю для всіх Церков України та Росії, у тому числі й для Московської Церкви, яка є її дочкою, говорилося в доповіді. Але дочка виросла і, спираючись на силу російського царя, підбила під свою владу Церкву-матір. Зі зникненням російського самодержавства зникли юридичні підстави для підпорядкування Української Церкви Московській. Але чи слід при цьому Українській Церкві знову, як було до кінця XVII століття повертатися під владу Царгородського Патріарха? Відносини ж з іншими православними церквами, у тому числі з Царгородською і Російською, мають базуватися на засадах братерства, а не підлеглості.

Собор прийняв ухвалу про автокефалію Української православної церкви і ця ухвала мала велике історичне значення, адже вона відповідала на важливе питання загального національного визволення українців із-під російського церковно-адміністративного та духовно-психологічного поневолення.

Російська церква тим часом не сиділа, склавши руки: єпископи в той самий час зібрали в Києві нараду, на якій обговорили ситуацію у зв'язку з проведенням Всеукраїнського Православного Церковного Собору. На цій нараді побували й кілька делегатів Собору. Екзарх Михайл (Єрмаков) висловився з приводу Собору цілком категорично: «Там собралася партія націоналістів, которая проводить свої національні ідеї» [7, с. 1]. Екзарха підтримував і єпископ уманський Дмитрій (Вербицький), на підтримку якого свого часу розраховувала ВПЦР. Делегати Собору вступили в полеміку з учасниками наради, обстоюючи повноважність Собору. Як відомо, за наполяганням частини делегатів Собору екзарха було вирішено запросити на засідання до Св. Софії. Для цього від Собору була обрана делегація на чолі з Миколою Левицьким, які запросили екзарха і єпископів на Собор. До делегації від Собору екзарх Михайл (Єрмаков) поставився уважніше і прийшов на Собор із кількома священиками. Собор його зустрів співом

«Достойно є», але благословення Соборові екзарх не дав. Незважаючи на наполегливі прохання делегатів висвятити єпископа для українських парафій, митрополит Михаїл (Єрмаков) відмовився це зробити.

Наступного дня, 20 жовтня, протоієрей Василь Липківський закінчив виголошення доповіді «Внутрішній устрій церкви», напередодні перерваний приходом на Собор екзарха Михаїла. Устрій Церкви повинен бути всенародно-соборноправний, це самоврядування найбільше відповідає духові християнської віри, оскільки в добу апостолів устрій церкви був справді всенародним. Соборноправність Церкви полягає, як підкреслював В. Липківський, у тому, що, по-перше, на всі ступені служіння в церкві «всі службовці вибираються Церквою, де вона свої служіння проводить» [7, с. 207]; по-друге, кожна Церква сама порядкує своїм життям, по-третє, всі члени Церкви рівноправні у вирішенні її справ. Саме такий був лад давньої апостольської Церкви.

Цікавим є зауваження Василя Липківського, яке стосується живучості виборного права в українських парафіях. «Ще літ сто тому назад, за жорстких часів Миколи I і Олександра, архіви консисторії були набиті цілими папками бумаг, де народ потребує, щоб посвячували священників тих, які він сам вибере. Ще наші батьки пам'ятають, як боровся народ за право виборче. Люди знеслились, і право виборче було скасоване, але прийшли ці часи, коли все те, що віками робилось, щоб лишити народ прав, це все зникло, і тепер ми знов дожили до тих часів, які, може бути, повернуть права» [7, с. 6]. З цієї доповіді видно, що Василь Липківський розглядав церковний рух як частину загального українського національно-визвольного руху. «Наш український народ ніколи не мирився з таким ганебним станом церкви, і завжди з тих пір, як український народ себе пам'ятає, боровся за свої права державні і церковні. Як ми подивимось на історію українського народу, то побачимо, що наш народ головним чином боровся за церковні права і на цих правах старався добувати права державні» [7, с. 7]. Тому, посилаючись на міфологізовану версію історичного досвіду, він наголошував: «Перше, що ми повинні тепер зробити, це відновити всі права народу в керуванні життям християнської церкви» [7, с. 17]. Він бачив у цьому одне з найважливіших завдань Собору. Собор прийняв запропоновану В. Липківським резолюцію з питання організації внутрішнього життя церкви.

Далі мав доповідь організатор Пастирських курсів у Києві, професор Володимир Чехівський, в якій він доводив, посилаючись на приклади життя ранньохристиянських церков, що в теперішніх надзвичайних обставинах Українська Автокефальна Православна Церква має всі підстави виконати соборну висвяту єпископів. Визначальною богословською основою для цього висновку була думка про те, що «преємство віри Христової й всього життя Христового» [7, с. 18] передається «не одним чоловіком, не одною групою тільки привілейованих людей, а твориться всією церквою... церква, вся церква має всю повноту духовного життя, а не окремі люди» [7, с. 19].

На Соборі було заслухано й контрверсійну доповідь о. Ксенофонта Соколовського, у якій йшлося про необхідність дотримання традиційних засад висвячення єпископату.

За підсумками голосування соборну висвяту єпископів підтримали 253 делегати Собору, 9 висловилися проти, 12 утрималися. На засіданні 21 жовтня відбулося обрання митрополита Української Автокефальної Православної Церкви. Були запропоновані такі кандидатури: В. Чехівський, В. Липківський, Н. Шараївський, І. Теодорович, М. Маляревський, С. Орлик. Але всі ухилилися від обрання митрополитом, окрім протоієрея Василя Липківського. Закритим голосуванням делегатів Собору першоієрархом української національної церкви було обрано Василя Липківського (232 голоси – «за», 5 – «проти», одна записка при голосуванні виявилася порожньою). На другий день, 22 жовтня, у храмі Св. Софії на Літургії було вчинено наречення, а вже 23 жовтня, у неділю, здійснено урочисту соборну висвяту протоієрея Василя Липківського на митрополита Української Автокефальної Православної Церкви.

Сьогодні постать митрополита Липківського зайняла почесне місце в національному пантеоні, а його ім'я, поряд із іменами інших видатних діячів українського визвольного руху, увійшло в підручники з історії. Українці починають сприймати його як одного з найвидатніших діячів національного руху за відродження Української Церкви у ХХ ст. Суспільство починає розуміти, що завдяки В. Липківському та його сподвижникам ще на початку минулого століття українці зробили спробу вирватися з духовного полону московського православ'я, створили на демократичних засадах власну церковну організацію – УАПЦ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документи з архівної кримінальної справи на Михайла Мороза. 1929-1957 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2006. № 1/2 (26/27). С. 116-188.
2. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (19 ст. – 30-і рр. 20 ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
3. Ігнатуша О. М. Українська Автокефальна Православна Церква (1917-1930): дисерт. канд. істор. наук. Харків, 1993. 20 с.
4. Липківський В., митрополит. Історія Української Православної церкви. Розділ 7: відродження української Церкви. Вінніпег (Канада): Накладом фундації Івана Грищука, 1961. 182 с.
5. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.
6. Митрополит Василь Липківський. Відродження церкви в Україні 1917-1930. Українське видавництво «Добра книжка». Вип. 160. Торонто, 1959. 235 с.
7. Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії: з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Упоряд. Л. Пилявець. Київ, 1993. 60 с.
8. Пашенко В. О., Рибачук М. Ф. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // Укр. істор. журн. 1993. № 2-3. С. 48-57.
9. Пилявець Л. Ідея автокефалії Української Церкви у 1917 році // Людина і світ. 1999. № 8. С. 9-14.
10. Преловська І. М. Таємні інструкції та зведення Секретного відділу ДПУ УСРР // Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1930) – Української Православної Церкви (1930-1939): монографія. Київ, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. С. 81-115.
11. Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1930) – Української Православної Церкви (1930-1939): монографія. Київ: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. 696 с.
12. Сверстюк Є. Служіння народного Митрополита Василя Липківського // Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ, 17 листопада 2007 р. Всеукраїнське товариство ім. митрополита Василя Липківського. Київ, 2008. С. 35-50
13. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) [Текст]: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Либідь, 1997. 200 с.

REFERENCES

1. *Dokumenty z arkhivnoi kriminalnoi spravi na Mikhayla Moroza* (2006). [Documents from the archives of the criminal case on Michael Moroz]. 1929-1957 rr. // *Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. [From the archives vuchk-GPU-NKVD-KGB]. 1/2 (26/27), 116-188 [in Ukrainian].
2. Ignatusha O. M. (2004). *Institutsiynyi rozkol pravoslavnoi tserkvi v Ukraini: geneza i kharakter (19 st. – 30-i rr. 20 st.)* [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and character (19 C.-30 s. 20 C.)]. Zaporizhzhya: Poligraf [in Ukrainian].
3. Ignatusha O. M. (1993). *Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva (1917-1930)*: disert. kand. istor. nauk. [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1917-1930): dissertation. kand. istor. sciences.]. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Lipkivskiy V. mitropolit. (1961). *Istoriya Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvi. Rozdil 7: vidrodzhennya ukrainskoi Tserkvi*. [History of the Ukrainian Orthodox Church. Section 7: revival of the Ukrainian Church]. Vinnipeg (Kanada): Nakladom fundatsii Ivana Grishchuka [Edition of the Ivan Grishchuk Foundation] [in Ukrainian].
5. *Martirologiya Ukrainskikh Tserkov* (1987). *U 4 t. T. 1. Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Dokumenti. materialy. khristiyanskiy samvidav Ukraini* [Martyrologia Ukrainian churches: in 4 t. T. 1. Ukrainian Orthodox church. Documents and materials of Christian samizdat of Ukraine] / Uporyad. i red. O. Zinkevich i O. Voronin. Toronto. Baltimor: Ukrainske vidavnytstvo

- «Smoloskip» im. V. Simonenka [Ukrainian publishing house «torch» them. V. Simonenko] [in Ukrainian].
6. Mitropolit Vasil Lipkivskiy (1959). *Vidrodzhennya tserkvi v Ukraini 1917-1930* [Revival of the Church in Ukraine 1917-1930]. Ukrainske vidavnistvo «Dobra knizhka» [Ukrainian publishing house «the Good book»]. Vip. 160. Toronto [in Ukrainian].
 7. *Mitropolit Vasil Lipkivskiy: materiali do biografii: Z fondiv Tsentralnogo derzhavnogo arkhivu vishchikh organiv vladi ta upravlinnya Ukraini* (1993). [Metropolitan Vasily lipkivsky: materials for the biography: from the funds of the Central state archive of the Supreme authorities and administration of Ukraine]. Uporyad. L. Pilyavets [Comp. L. Milavec.]. Kiiv [in Ukrainian].
 8. Pashchenko V. O., Ribachuk M. F. (1993). *Pershoierarkh novoi ukrainskoi tserkvi mitropolit Vasil Lipkivskiy* [Hierarch of the new Ukrainian Church] // Ukr. istor. Zhurn. [The Ukrainian historical journal]. 2-3, 48-57 [in Ukrainian].
 9. Pilyavets L. (1999). *Ideya avtokefalii Ukrainskoi Tserkvi u 1917 rotsi* [the Idea of autocephaly of the Ukrainian Church in 1917.] // Lyudina i svit [Man and the world]. 8, 9-14 [in Ukrainian].
 10. Prelovska I. M. (2013). *Taemni instruksii ta zvedennya Sekretного viddilu DPU USRR* [Secret instructions and summary of the Secret Department of the GPU of the USSR] // Dzherela z istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvi (1921-1930) – Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvi (1930-1939): monografiya. Kiiv. Institut ukrainskoi istoriografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevskogo. [Sources on the history Of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930-1939): monograph. Kyiv, Institute of Ukrainian historiography and source studies. M. S. Grushevsky] [in Ukrainian].
 11. Prelovska I. M. (2013). *Dzherela z istorii Ukraynskoy Avtokefalnoy Pravoslavnoy Tserkvi (1921-1930) – Ukraynskoy Pravoslavnoy Tserkvi (1930-1939) monografiya*. [Sources on the history Of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930-1939): monograph]: Kiiv: Institut ukrainskoi arkheologii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevskogo [Institute of Ukrainian historiography and source studies. M. S. Grushevsky]. Kyiv [in Ukrainian].
 12. Sverstyuk Ye. (2008). *Sluzhinnya narodnogo Mitropolita Vasilya Lipkivskogo* [The national service of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy] // Sluzhinnya i spadshchina Mitropolita Vasilya Lipkivskogo: materiali vseukrainskoi naukovoї konferentsii. Kiiv. 17 listopada 2007 r. Vseukrainske tovaristvo im. mitropolita Vasilya Lipkivskogo. [Ministry, and legacy of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy: materials of Ukrainian scientific conference. Kyiv, 17 November 2007 Ukrainian society. V. I. of Metropolitan Vasyl Lypkivskiy] Kiiv [in Ukrainian].
 13. Ulianovskiy V. I. (1997). *Tserkva v Ukrainskiy Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Ukrainskoi Tsentralnoi Radi): navchalniy posibnik dlya studentiv vishchikh zakladiv osviti* [Church in the Ukrainian State of 1917-1920 (day of the Ukrainian Central Radatextbook for students of higher education institution)] Kiiv: Libid [in Ukrainian].

Одержано 8.10.2018.

УДК 347.9:94(477)«1941»

Іваненко Аліна,

кандидат історичних наук,
докторант

Alina.a.ivanenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9303-7395>

ID: V-9056-2018

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
08401, Україна, Київська обл.,
м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського, 30

Ivanenko Alina,

Candidate of Historical Sciences,
Doctoral Candidate

Alina.a.ivanenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9303-7395>

ID: V-9056-2018

Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii
Skovoroda State Pedagogical University,
30, Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav-
Khmelnyskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401